

Aliya İzzetbegoviç Düşüncesini Türk Tasavvuf Geleneği Etrafında Okumanın İmkânı: Doğu Batı Arasında İslam Örneği

The Potential of Reading Aliya Izzetbegovic's Thought Around the Turkish Sufi
Tradition: The Case of *Islam Between East and West*

Enes ŞAHİN (Sorumlu Yazar)

Dr. Öğr. Üyesi. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi
ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı.
enes.sahin@dpu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-5974-240X

Selin ŞAHİN

Dr. Öğr. Üyesi. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi
ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı.
selin.sahin@dpu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0071-6554

Makale Bilgisi / Article Information	
Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:	04 Mart 2023 / 04 March 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted:	26 Nisan 2023 / 26 April 2023
Yayın Tarihi / Date Published:	20 Temmuz 2023 / 20 July 2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season:	Temmuz 2023 / July 2023
Cilt / Volume: 9, Sayı / Issue: 2, Sayfa / Pages: 633-653.	

Atıf / Cite as: Şahin, Enes-Şahin, Selin. "Aliya İzzetbegoviç Düşüncesini Türk Tasavvuf Geleneği Etrafında Okumanın İmkânı: Doğu Batı Arasında İslam Örneği [The Potential of Reading Aliya Izzetbegovic's Thought Around the Turkish Sufi Tradition: The Case of Islam Between East and West]". İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 9/2 (Temmuz/July 2023), 633-653. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8078056>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected. **Yazar Katkıları / Author Contributions:** Çalışmanın Tasarlanması/**Conceiving the Study:** EŞ (%60), SŞ (%40) | Veri Toplanması/**Data Collection:** EŞ (%50), SŞ (%50) | Veri Analizi/**Data Analysis:** EŞ (%60), SŞ (%40) | Makalenin Yazımı/**Writing up:** EŞ (%60), SŞ (%40) | Makale Gönderimi ve Revizyonu/**Submission and Revision:** EŞ (%50), SŞ (%50). **Çıkar Çatışması/Competing Interests:** Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler/The authors declare that they have no competing interests.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Enes ŞAHİN- Selin ŞAHİN).

Bu makale Creative Commons Atıf-Gayri Ticari Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.

Aliya İzzetbegović Düşüncesini Türk Tasavvuf Geleneği Etrafında Okumanın İmkânı: *Doğu Batı Arasında İslam Örneği*

Öz

Modern dönemde İslam düşüncesinin önemli simalarından biri Aliya İzzetbegović olur. Öncelikle modernleşme devrinin buhranları ile sonrasında jeopolitik ve tarihî zaruretlerle mücadele eden ve içinde bulundukları dünyaya kendileri kalarak cevap vermeye gayret gösteren Bosnalı Müslümanların yaşadığı tecrübeyi şahsında tecessüm ettiren İzzetbegović, fikriyatı kendi bağlamı etrafında değerlendirilmesi gereken bir şahsiyettir. İzzetbegović'in düşünce dünyası genel olarak değerlendirildiğinde onun İslam tasavvurunun modern yorumlarından beslendiği müşahade edilir. Bununla beraber düşünce tarihi bağlamı içerisinde yapılacak bir tetkik İzzetbegović'in bir yanıla devrinin ruhu ve mecburiyetlerine intikal ederken diğer yanıla İslamlaşma devrinden itibaren Bosna'yı teşekkül ettiren Türk tasavvuf geleneğinden beslendiğini gösterir. O, gelenek ve tasavvuf tenkidi yaparken onun zihniyet dünyasını kurgulayan usulde gelenek ve tasavvufun izleri tespit edilebilir. İçtimâî bilinçaltı o farkında olmasa da bir cemiyetin mensubu olmanın bizatihi getirdiği kolektif idrak tarzının bir parçası haline gelmesini sağlar. Varoluş mücadelesi veren bir cemiyet için çaba gösteren İzzetbegović'in fikriyatına, muhafaza ettiği cemiyetin varoluşsal itikatları yön verir. Bu durumun en iyi görülebileceği eserlerden biri *Doğu Batı Arasında İslam*'dır. Bu doğrultuda söylem analizi yönteminin kullanılacağı çalışmada Aliya İzzetbegović'in *Doğu Batı Arasında İslam* serlevhâlı eserinde takip ettiği yöntem Türk tasavvuf geleneğinin bölgedeki en etkin unsuru olarak görülebilecek Nakşibendiyye anlayışı etrafında anlaşılmaya çalışılacaktır. Çalışma neticesinde varılan sonuç, Aliya'nın Doğu Batı Arasında İslam'da ortaya koyduğu, İslam'ı dünya ile ukba arasında bir vasat olarak gören anlayış tarzının pek çok yoruma açık olmakla birlikte Türk düşünce geleneği etrafında da değerlendirilebileceği olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk Tasavvuf Düşüncesi, Modern İslam Düşüncesi, Aliya İzzetbegović, *Doğu Batı Arasında İslam*, Nakşibendilik.

The Potential of Reading Aliya Izzetbegovic's Thought Around the Turkish Mystical Tradition: The Case of *Islam Between East and West*

Abstract

Aliya Izzetbegovic is one of the important representatives of Islamic thought in the modern era. Bosnian Muslims have struggled with the crises of the modernization period and geopolitical and historical necessities afterward, and have tried to respond to the world they live in by preserving their identities. Izzetbegovic embraced this experience of Bosnian Muslims and is a person whose opinion should be evaluated within its own context. When Izzetbegovic's world of thought is evaluated in general, it is seen that modern interpretations feed his Islamic conception. However, an examination to be made within the context of the history of thought shows that Izzetbegovic, on the one hand, produces ideas around the spirit and obligations of his time; on the other hand, he is fed

by the Turkish mystical tradition that has formed Bosnia since the Islamization period. While he criticizes tradition and Sufism, traces of tradition and Sufism can be detected in the method that builds his mentality. The social unconscious allows him to become a part of the collective understanding that is caused by being a member of a society, even if he is unaware of it. While İzzetbegović strives for the existence of a community struggling for existence, the existential beliefs of the nation he is trying to protect also shape his opinion. One of the works in which this situation can best be seen is *Islam Between East and West*. In this direction, the method of discourse analysis will be used in the study, and the method followed by Aliya İzzetbegović in his work titled *Islam Between East and West* will be tried to be understood around the Naqshbandiyya, which can be seen as the most influential element of the Turkish mystical tradition in the region. The conclusion reached as a result of the study is that Aliya's understanding of *Islam Between East and West*, which sees Islam as a middle way between materiality and spirituality, between the world and the hereafter, can be evaluated around the tradition of Turkish thought, although it is open to many interpretations.

Keywords: Turkish Mystical Tradition, Modern Islamic Thought, Aliya İzzetbegović, *Islam Between East and West*, Naqshbandiyya.

Extended Abstract

There are many factors in the formation of thoughts of individuals. The first is the cultural environment in which the individual grows up. Culture is the whole of societies' unique ways of thinking and acting, resulting from historical experience. Individuals' worlds of thought and philosophies of life are not directly and entirely determined by culture. However, culture shapes the philosophy of life of the society in which the individual lives for hundreds of years and also shapes the individual's worldview. In this context, it is imperative to consider the cultural context while examining the worlds of thought of certain intellectuals. Individuals are sometimes significantly influenced by the historical experience of society without even realizing it. In some cases, thinkers can express ancient truths with the concepts and understandings of the period they live in. This is especially true for nations that have had experiences of changing religion and culture. The change and transformation experienced by being included in another world make the society conservative about the religion or culture it has just joined. This situation continues to exist even after centuries. The social unconscious continues to shape the way of thinking of the nation. The Bosnians' historical experience can be an important example at this point. Bosnians became Muslims after the Turkish conquests, and the experience of Islamization developed within the framework of the understanding of Islam conveyed to them by the Turks. From this period onwards, Bosnians found the opportunity to live as a nation by entwining themselves around the Turkish conception of Islam. This understanding, shaped by Hanafism on the one hand and Turkish mystical tradition on the other, constitutes the spirit of this geography.

Although the political turmoil that has emerged in this geography since the modernization period has geographically cut off the connection with the centre of the Turkish homeland, the integrity in terms of mentality continues to be preserved. Bosnians struggle for existence within the region's complex political and social structure. On the one hand, members of traditional thought produce ideas; on the other hand, a way out is sought around modern Islamic thought. In this period, criticism towards each other is dominant, not the search for a combination between the old and the new. Almost all of the studies on Aliya İzzetbegović, one of the greatest intellectuals that Bosnia has produced, centre on this idea of criticism. İzzetbegović is considered the person of his time and evaluated in the context of Bosnia's 20th Century. In addition, he is built as a person who approaches almost everything related to

the tradition with a critical style, feeds on the sources and pursuits of modern Islamic thought on the one hand, nourishes this field with his works, and approaches everything about the Islamic imagination brought to the region by the Turks. These approaches are correct in one respect. When Aliya Izzetbegovic's works are subjected to a general evaluation, his criticisms of the tradition are seen. However, everyone is a summary of the society's past as well as being the person of his time. In this direction, the influence of the tradition to which it belongs should not be overlooked even in the ideas of the harshest critics in the studies of the history of thought. When Izzetbegovic's works are re-read from this point of view, it is possible to comment that the method he used, especially in *Islam Between East and West*, was inspired by the Turkish Sufi tradition. In this work, Izzetbegovic treats Islam as the perfect middle ground between Jewish worldliness and Christian asceticism, of all that is true in these elements. Naqshibandiyya, on the other hand, argues that man should fulfil his quest to reach God by educating his soul, not by escaping from the world, but by staying in the life of this world. The search for being with God in society, which manifests itself in the Naqshbandi Sufi literature, separates Naqshbandi from other Sufi schools and carries the search for reaching the truth into city life. It presents Sufi experience not by escaping from social life but by incorporating it into daily life and trying to balance worldly and otherworldly.

In this direction, it can be thought that this way of understanding influenced Izzetbegovic intellectually. This is not a personal effect. When examining his works, it is impossible to see a positive statement about Sufism in general and Naqshibandiyya in particular. However, the way the social subconscious mind deals with issues and produces solutions to problems may have moved from the understanding of this tradition. This situation makes Aliya, not a person who affirms Sufism or adopts Naqshibandiyya but a person who shares the life view of the nation he belongs to and how he looks at issues and solves problems. This point of view automatically gains importance when one remembers the nature of the studies on Aliya, which deals with him entirely with its modern aspect. This evaluation style strives to provide the opportunity to understand him around the national and cultural circle of he is a member. In this direction, it is possible to say the following as a result of the study: Although the world of thought of Aliya Izzetbegovic was built with the tension, search and understanding of the modern period, it is possible to evaluate his ideas around the Turkish thought tradition that shaped the Islamization experience of Bosnia.

Giriş

Fert ve cemiyetlerin hayata bakış tarzı ve yaşama pratikleri rastlantılar neticesinde şekillenmez. Kendine mahsus bir tecrübe etrafında ortaya çıkan bağlantı ve ilişkiler her şeyi birbiri ile alakadar kılar. Bu meyanda hususî bir şahsiyet yahut milletin düşünce biçimlerinin tetkik edilmesi yalnızca birey düzeyinde analizler ile gerçekleştirilemez. Fail her ne kadar merkezde olsa da onu olduğu şey haline getiren ilişki ve illiyet bağları yapıcı unsurlar olarak her halükârda tetkikin asıl meselelerinden biri olur. Birey ve toplumların dünya görüşü ve hayat felsefelerinin şekillenmesinde temel teşkil eden unsurların başında ise mensubu oldukları kültür gelir. Toplumların kendilerine özgü düşünme ve eylem ortaya koyma tarzlarının bütünü olarak tanımlanabilecek kültür, tarihi tecrübenin bir neticesi olarak var olur.

Bireylerin düşünce dünyaları ve hayat felsefeleri doğrudan ve tamamen kültür tarafından belirlenmez. Bununla beraber kültür, bireyin mensubu olduğu toplumun hayat felsefesini yüzlerce yıl şekillendirerek bireyin dünya görüşünü de biçimlendirir. Bu doğrultuda belli şahsiyetlerin düşünce dünyaları incelenirken kültürel bağlamın da dikkate alınması özel bir önem arz eder. Bireyler bazen farkında bile olmadan mensubu olduğu toplumun tarih tecrübesinden önemli derecede etkilenir. Düşünürler bazı durumlarda içinde yaşadığı dönemin kavram ve anlama biçimleri ile kadim hakikatleri ifade edebilir. Bu durum bilhassa din ve kültür değiştirme gibi tecrübeler yaşayan milletler için bu şekilde gerçekleşir. Başka bir dünyaya dahil olma sürecinin yaşattığı değişim ve dönüşüm, toplumu yeni dahil olduğu din veya kültür konusunda tutucu bir hale getirir. Bu durum asırlar geçse de varlığını korur. Toplumsal bilinçaltı milletin düşünme tarzını şekillendirmeye devam eder. Boşnakların tarihi tecrübesi bu noktada önemli bir örnek olarak gösterilebilir. Türk fetihleri neticesinde Müslüman olan, İslamlaşma tecrübesi Türklerin onlara aktardığı İslam anlayışı çerçevesinde gelişen Boşnaklar, bu dönemden itibaren bir millet olarak yaşamının imkanını Türklerin İslam tasavvuru etrafında kenetlenmekte bulur. Bir taraftan Hanefiliğin diğer taraftan Türk tasavvuf geleneğinin şekillendirdiği bu anlayış bu coğrafyanın ruhunu oluşturur. Bu doğrultuda umumî olarak Balkanlar hususî olarak ise Bosna etrafında yapılacak düşünce, kültür yahut din tarihi gibi alanları alakadar eden çalışmalarda bu coğrafyayı olduğu şey haline getiren unsurların en önemlilerinden biri olan Türk tarih tecrübesi özel bir mahiyete bürünür.

Türk tarih tecrübesinin bu coğrafyadaki serencamının dikkat ölçüsü dışında tutulması bu coğrafyayı kâmilten idrak etmeyi muhal kılar. Bilhassa Türk jeopolitiğinin tarihî bir meselesi olarak Bosna ve bir asabiyet tarzı olarak Boşnaklığın Türk tarih tecrübesinden bağımsız bir şekilde tetkik edilmesi zannedildiği kadar kolay olmaz. On beşinci yüzyıldan itibaren bu coğrafya ve mensuplarının tarihi Türk tarihine raptolunur. Bu devirden itibaren Bosna ve Boşnakların tarihi Türklerin talihi ile cem olur. Bu coğrafyanın İslamlaşması Türklerin İslam tasavvuru etrafında teşekkül eder. Tıpkı İslamlaşma tecrübesinde pek çok meselenin kesiştiği, tarih ve talihlerin birleştiği bir ortamda Türklerin kendilerine mahsus İslam idraklerini farklı unsurlardan aldıklarını birleştirerek tesis ettikleri gibi Balkanlar ve Bosna'da yaşayanlar da İslam etrafında yeniden teşekkül ettirdikleri hayatı anlama tarzı ve onu tatbik pratiklerini ontolojik ve epistemolojik kaynaklarının büyük bir bölümünü Türklerin teşkil ettiği bir tarzda gerçekleştirir. Boşnakça ilmiyal kitaplarında ve Bosna'daki okullarda, Türk geleneğinde İslamî eğitimin mukaddimesi niteliğinde olan *Ne zamandan beri Müslümansın?* sorusunun *Ne zamandan beri Türksün?* olarak sorulması ve *Kalû Belâdan*

beri şeklinde cevaplanması Bosna'da Türklüğün mahiyet ve keyfiyetini göstermesi açısından kâfidir.¹ Modern dönemde Bosna'nın hem fikrî hem de siyasî bir kimliğe sahip en önemli isimlerinden biri olan Aliya İzzetbegović'in düşünce dünyasının tetkik edilmesi hususunda da bu usulün muhafaza edilmesi bir zaruret olarak telakki edilebilir. Her ne kadar devrinin zaruretleri, modern dünyanın gerilimleri ve Bosna'nın 20. yüzyıldaki jeopolitik ikilemleri düşünce dünyasının şekillenmesinde önemli bir rol oynasa da İzzetbegović'in düşünme tarzında Türk iklimi etrafında şekillenen bir dünya görüşü ve Türk düşünce geleneğinin inşa ettiği kültürel ortamın etkili olduğu eserlerine intikal edildiğinde tespit edilebilir.

Türkiye'de Aliya İzzetbegović'in düşünce dünyası üzerine gerçekleştirilen çalışmaların oluşturduğu literatürün merkeze aldığı anlatı ise yenilenmeci, modernist İslam anlatılarını savunan, gelenek münekkidi bir Aliya İzzetbegović anlatısı olur. Fatih Toktaş *Yenilikçi Müslüman Düşünür Olarak Aliya İzzetbegović* adlı makalesinde Aliya'yı hem kral hem de bilge cephesiyle hülâsa ederken zihni arayışlarını yenilikçiliğe ve üçüncü yolculuğa bağlar ve eserleri etrafında bu arayışları tespit eder.² Adnan Dal, *Siyaset Anlayışı ve Felsefî Düşünüşü Bakımından Aliya İzzetbegović* adlı kitabında İzzetbegović hakkındaki İslami yenilenme ve üçüncü yol arayışı söylemlerini tekrar ederek çalışmasının temellerini atar.³ Mahmut Hakkı Akın, *Aliya İzzetbegović'in Siyaset Felsefesi ve İslam* başlıklı çalışmasında yerinde bir dikkatle İzzetbegović'in düşüncesinde iki kutuplu sistemin etkisine işaret eder ve üçüncü yol arayışlarını bu bağlama oturtur.⁴ Berat Sarıkaya'nın *Aliya İzzetbegović'in Düşünce Dünyası ve İncancı Şekillendiren Tarihî Arkaplan* başlıklı makalesi, İzzetbegović'in zihniyet bağlamının geleneksel cephesini ele alacağı izlenimini verse de Sarıkaya, Aliya'nın düşünce dünyasını etkileyen unsurları sayarken tarihi tecrübe ve geleneğe yer vermez.⁵ Hanifi Şahin, *Aliya İzzetbegović'in İhya Düşüncesi: Müslümanların Geri Kalma Nedenleri ve Çözüm Önerileri* adlı çalışmasında Aliya'nın geleneksel İslam ile çocukluk devrindeki muhataplığına vurgu yapsa da yenilenmecilik söylemini devam ettirir.⁶ Mehmet Ulukütük,⁷ *Aliya İzzetbegović'in Siyasal Ontolojisi*'nde İzzetbegović'in düşüncesini düalizm ve zıtlıkları aşmanın imkânını sağlama arayışı etrafında okur. Hilmi Karaağaç *Aliya İzzetbegović'te İslam Düşüncesinin Yenilenmesi*,⁸ Mehmet Demirtaş Nurettin Topçu ve Aliya

¹ Muhamed Hadžijahić, *Od Tradicije Do Identiteta: Geneza Nacionalnog Pitanja Bosanskih Muslimana*, (Sarayevo: Svjetlost, 1974), 70.

² Fatih Toktaş, "Yenilikçi Müslüman Düşünür Olarak Aliya İzzetbegović", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLIV (2016), 7-45.

³ Adnan Dal, *Siyaset Anlayışı ve Felsefî Düşünüşü Bakımından Aliya İzzetbegović*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2020).

⁴ Mahmut Hakkı Akın, "Aliya İzzetbegović'in Siyaset Felsefesi ve İslam", *Doğu Batı Arasında İslam Birliği İdeali Vefatının 10. Yılında Aliya İzzetbegović*, ed. Merve Akkuş Güvendi, (İstanbul: İlem Yayınları, 2013).

⁵ Berat Sarıkaya, "Aliya İzzetbegović'in Düşünce Dünyası ve İncancı Şekillendiren Tarihî Arkaplan", *Turkish Studies Comperative Religious Studies* 13/25 (Sonbahar 2018), 401-415.

⁶ Hanifi Şahin, "Aliya İzzetbegović'in İhya Düşüncesi: Müslümanların Geri Kalma Nedenleri ve Çözüm Önerileri", *1. Uluslararası Bir Bilge Bir Ülke Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Mümin Hakkıoğlu vd., (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2018).

⁷ Mehmet Ulukütük, "Aliya İzzetbegović'in Siyasal Ontolojisi", *Academic Review of Humanities and Social Sciences* 2/1 (2019).

⁸ Hilmi Karaağaç, "Aliya İzzetbegović'te İslam Düşüncesinin Yenilenmesi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (Temmuz 2019), 35-53.

İzzetbegović'in *Din Anlayışında İslam'ın Yeri ve Önemi*;⁹ Alev Erkilet Aliya İzzetbegović başlıklı makalelerinde Aliya ile ilgili mütearifeleri tekrar ve tahkim eder¹⁰. Mehmet Özcan'ın *Değişim ve Süreklilik Bakımından Balkan İslamı: Aliya İzzetbegović Üzerine Bir Çalışma* serlevhalı doktora tezi ise İzzetbegović üzerine kaleme alınan çalışmalar içerisinde yer alan iki doktora tezinden biridir.¹¹ Özcan, Aliya'nın düşünce dünyasını bölgede yüzyıllar boyu siyasî, idarî, iktisadî ve içtimaî nizamı sağlamış Osmanlı hakimiyeti sonrasında oluşan buhran ve aidiyet krizi etrafında açıklar, fikrî teşekkülde tarihsel bağlamın önemine dikkat çeker fakat Aliya'nın düşüncesinde geleneğin etkinliğini gözden kaçırarak İslami yenilenme anlatısının dışına çıkmaz. İbrahim Fevzi Güven tarafından kaleme alınan *Bosna Savaşının Ortaya Çıkmasında Radovan Karadžić ve Aliya İzzetbegović'in Kimlik ve Güvenlik Siyasetinin Rolü* başlıklı diğer doktora tezi doğrudan İzzetbegović'in düşünce dünyasına odaklanmaz fakat konu ile alakalı bölümlerde Aliya'ya dair çalışmaların genel kanaatlerini destekler.¹² Netice olarak Aliya İzzetbegović'in zihniyet dünyasını tarihî bir bağlam çerçevesinde, bir düşünce geleneğinin neticeleri olarak tetkik edecek çalışmalara ihtiyaç olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda metinlerin kendi bağlam ve hususiyetleri etrafında, o metinleri teşekkül ettiren gerilimleri ortaya çıkartacak ve metinlerin tarihî, kültürel, siyasî ve toplumsal yapısökümünü yapacak bir okuma tarzını ifade eden söylem analizi yönteminin kullanılacağı çalışmada Aliya İzzetbegović'in düşünce dünyası, öncelikli olarak onun zihniyetinin yapıcı unsurları etrafında tetkik edilecek ardından onun dine dair fikriyatı bu yapıcı unsurlar çerçevesinde değerlendirilecektir.

1. Aliya İzzetbegović'in Düşünce Dünyasını Teşekkül Ettiren Tarihî ve Siyasî Bağlam

Yarı Boşnak yarı Türk kökenli bir baba ve Boşnak bir annenin evladı olarak doğan, Türkçe konuşulan bir evde büyüyen Aliya İzzetbegović (doğ. 1925, öl. 2003) için Türklük ve Türkiye, gelenek ve tarihten çok daha yakın bir manayı muhtevî olur.¹³ Cemiyet hayatına seyr-i sülûkun terbiye verdiği her memlekette olduğu gibi ilk mürşidi olarak annesinden dinî terbiyeyi alır.¹⁴ İzzetbegović modern ulus devlet tecrübesine intikali oldukça girift olan kültürel bir alanda; Türkler tarafından intikal ettirilen İslam tasavvuru, modernist İslam söylemleri, modern Avrupa düşüncesi, Bosnalı Müslümanların benlik idraki arayışları ve Sovyet propagandası arasında hem fen bilimleri sahasında hem de sosyal bilimlerde eğitim görür.¹⁵ Gençlik çağında zihninde din hususunda verdiği kavgadan

⁹ Mehmet Demirtaş, "Nurettin Topçu ve Aliya İzzetbegović'in Din Anlayışında İslam'ın Yeri ve Önemi", *Journal of Islamic Research* 33/1 (2022), 171-188.

¹⁰ Alev Erkilet, "Aliya İzzetbegović", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi-II*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 10/619-632.

¹¹ Mehmet Özcan, "Değişim ve Süreklilik Bakımından Balkan İslamı: Aliya İzzetbegović Üzerine Bir Çalışma", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2017).

¹² İbrahim Fevzi Güven, "Bosna Savaşının Ortaya Çıkmasında Radovan Karadžić ve Aliya İzzetbegović'in Kimlik ve Güvenlik Siyasetinin Rolü", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2022).

¹³ Aliya İzzetbegović, *Tarihe Tanıklığım*, çev. Alev Erkilet vd., (İstanbul: Klasik Yayınevi, 2014), 12; Hüseyin Yorulmaz, "İzzetbegović Ailesinin Bilinmeyenleri", *Hece Dergisi Bilgimiz Aliya İzzetbegović Özel Sayısı* 20/229 (Ocak 2016), 84-103; Admir Mulaosmanović, "İzzetbegović, Aliya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/685.

¹⁴ İzzetbegović, *Tarihe Tanıklığım*, 12.

¹⁵ İzzetbegović, *Tarihe Tanıklığım*, 19.

galip çıkar ve İslam onun için atalarından devraldığı bir dinden ziyade kendi çabalarıyla edindiği bir inanç haline gelir.¹⁶

Bölgenin İslamlaşmasından¹⁷ Aliya'nın düşünce dünyasının şekillendiği döneme kadar Boşnaklar, yüzyıllar boyunca varlık ve benliğine yönelik anlayış biçimini Osmanlı cemiyet sistemi içerisinde teşekkül ettirir. Toplumsal yapıya bakışını Müslüman olmak ya da olmamak üzerinden inşa eder¹⁸ ve bu yapıda kendine mahsus bir yer edinir. Bosna'nın ilhâkı tehdidi vaki olduğunda Osmanlı Mebusan Meclisi'ne verilen, Bosnalı Müslümanların Türk cemiyeti için kıymet ve ehemmiyetini izah ve izhar eden bir dilekçedeki ifadeler bu hususî yeri aşikârane bir biçimde ortaya koyar.¹⁹ Bosnalı Müslümanlar'ın Bosna işgale uğradığında hicret etmek için talepte bulundukları yerin Anadolu olması, onların kendilerini hangi milletin mensubu olarak gördüklerini açıkça ortaya koyar. Bu konudaki talebe Osmanlı idaresi, Bosna'nın Müslüman kimliğinin muhafaza edilmesi için cevaz vermez:

“İşbu tezkirede Bosna kıt'ası ahalisinden akdemce vürûd eden muhacirîn Ankara Vilâyeti'ne iskân ve her türlü esbâb-ı istirahatleri istikmâl edilmiş ise de kıt'a-i mezkûre ahalisinin ekserî hicret arzusunda bulunduğu siyâk-ı istid'âdan anlaşıldığından bunların kabul-ı muhaceretleriyle mahall-i mezkûrun nüfus-ı İslâmiye'den külliyyen tahliyesi ve Avusturya Devleti'nin istihsâl-i muvâfakatı Bâbiâlice kararlaştırılacak mevâddan idüğü gösterilmiştir. Ahali-i merkûmenin muhaceretlerinin kabulü evvel be-evvel mahall-i iskânlarının tayin ve tehyi'esine mütevakıf olup maamâfih kıt'a-i mezkûrenin nüfus-ı İslâmiye'den bütün bütün tahliyesini mûcib tedâbîr ittihâzı siyaseten gayr-ı caiz bulunmuş olduğundan müracaat vuku'unda ona göre cevab i'tâsı tezekkür kılındı.” (Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek, 2009, 209).

Aydın Babuna'nın “Bosnalı Müslümanlar bir anlamda, Bosna-Hersek'te devleti omuzlayan unsur olarak, Osmanlı İmparatorluğu'yla özleşmiştir.”²⁰ şeklinde ifade ettiği bu durumu, Kazım Hacımeyliç “Bosna Hersek deyim yerindeyse her şeyiyle Türk olan bir ülkedir.”²¹ cümlesiyle özetler. Bu meyanda Branislav Djurdjev'in Osmanlı idaresinin yalnızca dinî cephesiyle değil aynı zamanda gündelik hayatın şekillenmesi veçhesiyle de Bosna'da çok derin tesirler bıraktığına yönelik tespitleri de yerindedir.²² Bununla beraber Aliya'nın fikirlerini oluşturmaya başladığı dönem, Bosna'nın kendini anlamlı kıldığı zemini kaybettiği ve yerine neyi ikame edeceği hususunda da tartışmaların Bosnalı Müslümanları kendi içlerinde parçalamaya başladığı bir zaman dilimi olur.²³ 20. yüzyıldaki siyasal ve jeopolitik değişim ve dönüşümlerin merkezlerinden biri olan bu bölge, devrin bütün

¹⁶ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 14.

¹⁷ Zafer Gölen, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 43-51; Noel Malcolm, *Bosnia A Short History*, (New York and London: New York University Press, 1994), 51-69.

¹⁸ Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, çev. Hayati Torun, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 14-15.

¹⁹ Bosna Hersek Ahâlî-i İslâmiyesi Tarafından Meclis-i Meb'ûsân-ı Osmanîye Takdîm Olunan Lâyihadır, 1324, 3-4 akt. Zafer Gölen, “Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar”. *Belleten* 74 (2010), 421-422.

²⁰ Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, 15.

²¹ Hacımeyliç, 2002, 187-190 akt. Gölen, “Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar”, 421.

²² Branislav, Djurdjev, “Bosna-Hersek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/297.

²³ Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, 202-203; Aliya İzzetbegoviç, *Köle Olmayacağız*, (İstanbul: Fide Yayınları, 2007), 53.

gerilim ve krizlerini bizzat tecrübe eder.²⁴ Boşnaklar modern ulus-devlet sistem ve zihniyeti içerisinde büyük bir buhran yaşar.²⁵

Sebebî asabiyetleri²⁶ etrafında kendilerini anlamlandıran Boşnaklar bir ulus fikri inşa etmez, etrafında toplandıkları sebebi muhafaza etme gayreti gösterir. Bundan dolayı Boşnaklar bütün dünyada uluslaşmanın devlete sahip olmanın ve varlığı meşru sayılmanın ilk şartı olduğu bir çağda, Avrupa'nın içinde, çevreleri çok farklı etnik, ulusal ve mezhep merkezli aidiyetler ile çevrili olmasına rağmen varlıklarını yalnızca Türkler tarafından teşekkül ettirilen İslam tasavvuru doğrultusunda edinilmiş bir Müslümanlık etrafında sürdürme gayreti gösterir. Aliya'nın şu ifadeleri meseleyi vuzuha kavuşturmaya kâfi gelir: "1948'deki nüfus sayımında Müslümanların üç seçeneği vardı: Kendilerini Müslüman Sırp, Müslüman Hırvatlar ya da 'ulus beyan etmemiş Müslümanlar' olarak adlandırabiliyorlardı. Sonuçta 72.000'i kendisini Sırp, 25.000'i de Hırvat olarak deklare etti; 778.000'i ise 'deklare edilmemiş' olarak kayda geçti."²⁷ Bu uluslaşmama durumu aradan on yıllar geçtikten sonra da farklı bir mahiyet arz etmez. 1991 yılında yapılan nüfus sayımında nüfusun yüzde 43,7'si kendisini Müslüman; 31,3'ü Sırp; 17,3'ü Hırvat ve 5,5'i de Yugoslav olarak deklare eder.²⁸ Yani Boşnaklar her türlü baskıya rağmen kimliklerini neredeyse tamamen Müslümanlık üzerinden inşa ve izah eder. Cemiyet bu fikir ve idrakte olsa da aydın kesimde Bosnalıların mahiyetine yönelik tartışmalar özellikle Sırpılık ve Hırvatlık etrafında kendisine yer bulur. İzzetbegović bu tartışmaların temelinde Boşnakları bölme gayesi ile teşekkül ettirilmiş, maksatlı girişimler olduğu kanaatindedir. Boşnakları bölmek için onları ulusal aidiyetlere intikal ettirmek isteyenler, gerçekleştirdikleri faaliyetlerle kendilerini Müslüman Sırp ya da Müslüman Hırvatlar olarak gören ve belli dernekler, yayın faaliyetleri ile bu fikirleri genel bir kabule şamil hale getirmeye çalışan zümreler tesis eder.²⁹

Bütün bu durum içerisinde Genç Müslümanlar teşkilatına katılan Aliya, İslam dünyasındaki çeşitli İslamcılık anlatılarından etkilenir.³⁰ İslam dünyasında işgal, sömürge, kurtuluş mücadelesi gibi tecrübelerin içerisinde bir fikrî ve fiilî arayış olarak İslam'a intikal eden şahıs ve cemiyetlerin

²⁴ Malcolm, *Bosnia A Short History*, 156-252.

²⁵ Aliya İzzetbegović, "Acı, Kayıp ve Başarı Yılı", *Konuşmalar*. çev. Fatmanur Altun – Rifat Ahmetoğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 246; Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, 1.

²⁶ Asabiyet en temel anlamda bireylerin bir cemiyet olarak yaşamaları için icap eden motivasyonu sağlayan unsur ve şahsiyetleri bir arada tutan bağ şeklinde tasavvur edilebilir. İbn Haldun asabiyeti nesebî ve sebebî olarak tasnif eder ki nesep asabiyeti temelde kan bağı etrafında oluşan bir birlik kaynağı olur. Sebep asabiyeti ise aralarında bir akrabalık bağı olup olmamasından bağımsız olarak şahısları bir cemiyet olarak yaşamaya iten ve onları bir arada tutan bir ülkü, muhayyile, amaç bağıdır. Konu ile alakalı daha geniş bir değerlendirme için bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 1/334-335, 338-339, 373; Hilmi Ziya- Ziyaeddin Fahri, *İbni Haldun*, (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940), 62-66; Yves Lacoste, *İbni Haldun Üçüncü Dünyanın Geçmiş Tarih Biliminin Doğuşu*, çev. Mehmet Sert (İstanbul: Sosyalist Yayınlar, 1993), 116-125; Ümit Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998), 205-261.

²⁷ İzzetbegović, *Tarihe Tanıklığım*, 7-8.

²⁸ Djurdjev, "Bosna-Hersek", 6/297.

²⁹ İzzetbegović, *Tarihe Tanıklığım*, 17.

³⁰ Meryem Bayram, "Aliya İzzetbegović'in İslamlaşma Anlayışı", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2019), 14-17; Dzemil Paşiç, "Aliya İzzetbegović'te Din-Siyaset İlişkisi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2016), 41-45.

kendi tecrübeleri bağlamında ortaya çıkan ve bu sebeple çoğu birer buhran ve kriz ürünü olan anlatılar İzzetbegoviç'in düşünme tarzına tesir eder. O, bütün dünya Müslümanlarının hal-i pürmelali üzerine düşünür ve çözüm önerileri arar. Bu doğrultuda telif ettiği *İslam Deklarasyonu* serlevhali eser sebebiyle hapishaneye girer.³¹ Ona göre içinde bulundukları sistem her türlü söylemi tehlikeli olarak nitelendirmiş ve hapishaneleri toplumu tehlikeli fikirlerden temizlemenin bir aracı olarak kullanmıştır.³² Ayrıca Yugoslavya, Sovyetler Birliği ile ilişkileri problemlili hale gelip Yugoslavya'nın sosyalizme sadakati ile ilgili sorgulamalar ortaya çıktığında bağlılığını ispatlamanın bir yöntemi olarak Müslümanlara saldırır ve sadakatini izhar eder.³³ İzzetbegoviç'in fikriyatını teşekkül ettiren siyasî ve tarihî ortam, Boşnakların içinde bulunduğu bu durum etrafında hülâsa edilebilir. Bu manada Bosna'nın tarihi Aliya'nın talihi ile birbirine karışır, kendi devrinin ruhu onun şahsında tecessüm eder. İzzetbegoviç bu hususta şu ifadeleri kullanır: "Bizlerin, 'Bosna'nın kendi diline, kültürüne ve geleceğine sahip çıkan halklarından biri (...)' olduğumuzu yazdım. Bir ulus için Müslüman adının yetersiz olduğu aşikârdı fakat onu muhafaza etmemiz gerekiyordu."³⁴ Ortaya çıkan bu tip şartlar varoluş savaşlarının verildiği ortamlarda fikriyatı belli bir yönde oluşturmaya cebreder. Bu ortamda ilk amacın varlığını hem fiziksel hem de manevî olarak muhafaza etmek ve asimile olarak geleneği kaybetmemek olacağı malumdur. Mücadele ve mücahedenin merkezde olduğu bir vaziyet, hadreti memnu hale getirirken bedaveti cari kılar.³⁵ Varoluş savaşı verilen bir yerde sanat yahut edebiyat yerini marşlara bırakır, kalem dahi bir kılıca benzediği ve mücadeleye destek verdiği ölçüde rağbet görür. Hayatta kalmanın birincil öncelik olarak telakki edildiği bu ortamlarda inanç dahil her şey verilen savaş içerisinde destekleyici hale getirilebilecek birer araç olarak görülür. Bu meyanda Müslümanların kimlik buhranları yaşadığı, bölgesel gerilimlerin ve asimilasyon tehlikesinin yükseldiği ortamlarda Selefîmeşrep İslam anlayışları daha fazla kendisini gösterir ve rağbet görür.³⁶ Bosna'da da benzer bir durum kendisini gösterir.³⁷

Bununla beraber İzzetbegoviç'i yalnızca kendi devrini bağlayan tarihî ve siyasî cephe ile değerlendirmek, bu unsurların köklerine intikal etmemek bir geleneğin neticesi olarak ortaya çıkan cemiyetin mensubu olan şahsiyetini tam manasıyla anlamayı muhal kılar. İslamlaşmanın imkânını

³¹ Özcan, "Değişim ve Süreklilik Bakımından Balkan İslamı: Aliya İzzetbegoviç Üzerine Bir Çalışma", 46.

³² İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 27.

³³ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 40.

³⁴ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 85.

³⁵ İbn Haldun'un *Mukaddimesi*'nde toplumsal yapıları etraflarında inşa ettiği hadaret ve bedavet kavramları en temel şekilde cemiyetlerin hayatı yaşama kültürleri olarak ifade edilebilir. Bedavet -her zaman öyle olmak durumunda olmasa da- göçer toplumları ve göçer kültürün iktisadî, siyasî, içtimâî neticelerini ifade ederken hadaret yerleşik-şehirli kültürün iktisadî, siyasî, içtimâî neticelerini ifade eder. Konuyla alakalı daha geniş bir tartışma ve izahat için bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, 324-333, 348-355, 358-359, 386-389.

³⁶ Mehmet Evkuran, "Bir Kriz Teolojisi ve Toplumsal Hareket Olarak Selefîlik", *İlahiyat Akademi* 1/2 (Ekim 2015), 71-90; Emre Kartal, "Ortadoğu Siyasetin Selefîliğinin Yeri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2018), 10-15; Mehmet Zeki İşcan, *Selefîlik İslami Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012).

³⁷ Samed Omerdic, "21. Asırda Bosna Hersek'te İslamî Gündem", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 9 (2018), 126; Abdylkader Durguti, "Balkanlarda Selefîliğinin Ortaya Çıkışı", *İslam Dünyasında Sosyal ve Siyasal Hareketlilik Unsuru Olarak Mezhepler*, ed. Mirzap Polat, (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2021), 133-152.

Türk fetihlerinde bulan Boşnaklar bu vesileyle Hanefî-Mâtürîdî olarak İslamlaşır.³⁸ Tıpkı Türkler gibi Boşnaklar için de İslam bu mezhepler ile müteradif hale gelir.³⁹ “Uçlarda Müslümana Türk derler, ne zamandan beri Türksün sorusunun cevabı Rumeli’de Kalû Belâdan beri olarak verilir.”⁴⁰ Türkler için kıymet ölçüsü olan her şey bu vesileyle Boşnaklar için de aynı manayı korur. Boşnak olmak bu devirde Türklüğün manasına müteradiftir dense yeridir. Türk geleneği bu coğrafyaya Kitabî İslam Tasavvuru’nu⁴¹ intikal ettirdiği gibi Mistik İslam Tasavvuru’nu⁴² da götürür. Balkanlar’da ve hususî olarak Bosna’da İslam tasavvurunu inşa eden muharrik unsurların başında Türklerin İslam tasavvuru etrafında teşekkül eden tasavvuf tarzı gelir.⁴³ İslamlaşma bir tarafıyla kitabî unsurlar üzerinden gerçekleştirilir diğer taraftan mistik unsurlar ile bu yeni intisap edilen dinin ilahî bir neşveye gark olunmasını sağladığı gösterilir. Böylece İslam nazarî olduğu kadar amelî cephesiyle de ilahî manasını aşikâr eder. Her bir unsurun bir diğerini tahkim ve takviye ettiği bu ortamda Türk mistisizmini ifade eden unsurlar Bosna’da hızlıca yayılır.⁴⁴ Bunların başında ise Nakşibendilik gelir.⁴⁵ “Nakşibendiyye, Ubeydullah Ahrar’ın öğrencisi olan ünlü şeyh Abdullah İlahî (ölümü 1487)’nin çabası sayesinde bu bölgelerde gelişmiştir. O, Yenice-i Vardar (Selanik’in batısında)’a yerleşti; buradan, Osmanlı bürokrasisinin üyeleriyle ilişkiler kurmuştu. ...Tarikat, Fatih Sultan Mehmed döneminde vali ve başkomutan olan İskender Paşa’nın desteği sayesinde Bosna’da yerleşebildi.”⁴⁶ Dzemal Cehajic Nakşibendiliğin Bosna’da yerleşip yayılmasında bölgeyi fethetme gelen Nakşî

³⁸ Abdullah Kahraman, “Balkanlarda İslam Hukukunun Tarihi (Bosna-Hersek Örneği)”, *Balkanlarda İslam Miadı Dolmayan Umut Cilt 3: Gönül Fethinden Zihniyet Temsiline*, ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, (Ankara: Tika Yayınları, 2016), 128.

³⁹ Türklerin İslamlaşma devri etrafıca ve ciddiyetle tetkik edildiğinde Türklerin Hanefi olmak suretiyle Müslüman oldukları ve bu sebeple Hanefilik hususunda oldukça mutaasıp bir tavır takınarak neredeyse İslam ile Hanefiliği müteradif gördükleri müşahede edilebilir. Bu durum Selçuklu zihniyet dünyasında da böyledir. *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye*’de Selçuk Bey’in “Hanefî dinine girmek saadetiyle mes’ud oldu”ğu söylenir. Şadrüddîn Ebu’l-Hasan ‘Ali İbn Nâsır İbn ‘Ali El-Hüseynî, *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye*, çev. Necati Lügâli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 2. Nizamülmülk’ün *Siyasetname*’sinde kudretli vezirin mutaasıp bir Hanefi olan Sultan Alparslan’ın kendisini Şafii olduğu için cezalandıracağı endişesi açıkça görülür. Nizamü’l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 111-112. Bundan dolayı Nizamülmülk hak mezhepler dairesini Hanefiliğin yanına Şafiliği de ekleyerek genişletir. Konuyla alakalı bk. Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 167; Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, çev. Ahmet Fidan (Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 1991), 1/247-248; Enes Şahin, *Türk Siyaset Düşüncesinin Dini Teorisi İslamlaşmadan Modernleşmeye Türk Düşüncesinde Din Siyaset İlişkileri*, (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2022), 264-267.

⁴⁰ Muhammed Enes Kala, “Musibetten Rahmete -İki Romanın Arkeolojisi Üzerine-”, *Notlar Kuram ve Düşünce Dergisi* 4/13 (2020), 142.

⁴¹ Fatih M. Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 243-307.

⁴² Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, 308-382.

⁴³ Metin İzeti, *Balkanlar’da Tasavvuf*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 145-146; Kemal H. Karpat, “Balkan Müslümanlarının Medeni Hakları”, *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 241-242.

⁴⁴ Fatih İyiyol, “Boşnak Halk Kültüründe Türk Tekke-Tasavvuf Geleneğinin İzler”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2010), 27-30.

⁴⁵ Hamid Algar, “Bosna’da Nakşibendî Tarikatı Üzerine Bazı Notlar”, *Nakşibendilik*, çev. Cüneyd Köksal, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 495-533.

⁴⁶ Nathalie Clayer – Alexandre Popovic, “Osmanlı Döneminde Balkanlardaki Tarikatlar”. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. haz. Ahmet Yaşar Ocak, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 303.

şeyhlerinin de payı olduğunu ifade eder.⁴⁷ Genel manada tasavvuf, özel olarak ise Nakşibendiliğin Boşnak cemiyetinin zihniyet dünyasının tesisinde ciddi bir tesiri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu doğrultuda İzzetbegoviç tasavvufa yönelik en sert tenkitleri ortaya koyarken bile mistik bir zihniyete sahip bir cemiyetin müntesibi olmaya devam eder. Onun eserlerine intikal edildiğinde bu zihniyetin izlerine rastlamak da mümkün olur.

Bu doğrultuda şunu söylemek mümkündür ki İzzetbegoviç'in düşüncesini üreten ortam gelenek ile modern, eski ile yeni, sükûn ile anarşi, kadim manalar ile yeni arayışlar arasındaki gerilimin bir neticesi olarak hülâsa edilebilir. Aliya bir taraflıya içtimaî bilinçaltı etrafında mensubu olduğu milletin ve geleneğin zihniyetini modern dünyanın imkanları etrafında rekonstrüksiyona uğrattırırken diğer taraftan devrinin ruhu etrafında fikir üretmeye de devam eder. Bu iki unsur arasındaki gerilim ve etkileşimlerin gözden kaçırıldığı Aliya tetkikleri ise onu anlamanın imkânına vasıl olamaz.

2. Doğu Batı Arasında İslam'ın Yöntemi Türk Tasavvuf Geleneğinin Bölgedeki En Etkin Unsuru Olan Nakşibendiye Anlayışı Etrafında Değerlendirilebilir mi?

Aliya İzzetbegoviç'in eserlerine onun din tasavvurunu idrak etmek maksadıyla intikal edildiğinde Aliya'nın bir gelenek münekkidi olduğu müşahade edilir. Modernleşme tecrübesi geçirmiş, siyasî buhran devirlerini yaşamış cemiyetlerde ortaya çıkan geri kalmışlık fikri ve bu geri kalmışlığın müsebbibi olarak geleneğin görülmesi anlayışına Aliya'da da rastlanır. Onun geleneksel İslam tasavvuru ve bu tasavvurun mümessili olarak gördüğü hocalar ve şeyhlerle ilgili algısı alabildiğine tenkitçi bir zihniyeti barındırır. Ona göre geleneksel ulemâ dogmatiktir, dini evrensel nizamlar bütünü olarak tasavvur eder ve bundan dolayı Tanrı tarafından belirlenmiş değişmez kurallar olarak gördükleri dini muhafaza etmek için yeni olan her şeyin hasmı olur.⁴⁸ Gelenek merkezli alimler, dini tarihî ve bağlamsal bir mesele olarak telakki etmeyi ve dinin hükümlerini değişen zamana göre yeniden şekillendirmek istemeyi de bu doğrultuda dine yönelik bir saldırı ve sapkınlık olarak telakki eder.⁴⁹ Burada İzzetbegoviç, modernist İslam anlayışları içerisinde önemli bir yeri olan tarihselci söylemler⁵⁰ etrafında klasik anlayış biçimini tenkit eder. Aliya'ya göre geleneksel din tasavvuru öz yerine şekli merkeze alır ve bu sebeple muhafaza edilecek temel unsur ıskalayarak öz yerine şekli korumanın peşine düşer. Bu durum da ona göre İslam düşüncesinin hem donuklaşmasına hem de geri kalmasına sebebiyet verir.⁵¹ O, geleneğin getirdiği din idrakinin mümessilleri olan hocalara saygı duysa da onlarla asla mutabık kalamaz. Hocalık yahut şeyhlik gibi makam ve unvanları teşekkül ettirecek bir zihniyetin İslam'ın içerisinde olmadığını savunur ve Müslümanların geri kalışı ile bu sınıfları ortaya çıkaran zihniyeti doğrudan alakalandırır.⁵² Aliya geleneksel din idrak tarzının pozitivist bilimsel zihniyete kapalı ve tasavvufî zihniyete açık

⁴⁷ Dzamal Cehajic, "Nakşibendî Tarikatının Bosna Hersek ve Genel Olarak Yugoslavya'daki Genel Politik Durumları", çev. Halil İbrahim Şimşek, *Dini Araştırmalar* 2/5 (Haziran 1999), 379; Metin İzeti, "Balkanlar'da Nakşibendîlik ve İmâm-ı Rabbânî'nin Tesirleri", *Uluslararası İmam-ı Rabbani Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Necdet Tosun, (İstanbul: Azîz Mahmûd Hüdâyi Vakfı Yayınları, 2018), 207-208.

⁴⁸ Aliya İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, çev. Rahman Ademi, (İstanbul: Fide Yayınları, 2014), 22.

⁴⁹ İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, 22.

⁵⁰ Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*, çev. Salih Akdemir, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013).

⁵¹ Ergin Çağman, "Aliya İzzetbegoviç'e Göre İslam Dünyasının Gerileme Sebepleri ve Çağdaşlık", *Hece Dergisi Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç Özel Sayısı* 20/229 (Ocak 2016), 495.

⁵² İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 18-19.

olduğunu ifade eder ki bu tespit yerindedir fakat o, bu durumu İslam'ın içerisine, "...irrasyonel ve hatta boş inançların girmesine izin..." vermesine sebep olduğu gerekçesiyle rahatsızlıkla anar.⁵³ İzzetbegoviç bu durumu ortaya çıkartan tarihî süreçle alakalı olarak da modernist İslam tarihyazımı etrafında oluşturulan söylemleri tekrarlar. İslam ilahiyatının 10. ve 11. yüzyıllarda bir cephesiyle rasyonalist kelimeler diğer cephesiyle spekülâtif tasavvuf şeklinde kendi içinde bir parçalı hale büründüğünü, ardından ilahiyatın bütün düşünce sahasını kendi sınırları içine dahil ederek özgür düşüncüyü kısıtladığı ve bu durumun da bir kaynak olarak İslam'ı verimsizleştirip Müslümanları da bilimsel ve siyasi manada donukluğa ittiği ve gelişmelerine mâni olduğunu söyler.⁵⁴

Ona göre bu sürecin bir neticesi olarak dünya hayatını tenkit eden mistisizm merkezli anlatılar yaygınlık kazanır, gözlem ve tetkiki salık veren eleştirel düşünce ve üretimin yerini şerh, haşiye, tekrar ve ezber alır, İslam düşüncesi "tarihi bir kış uykusu dönemi"ne girer ve bin yıl önce teşekkül etmiş anlayış biçimleri ile müteradif hale getirilir.⁵⁵ Aliya'nın bu kış uykusundan uyanmak için ortaya koyduğu teklif, devrin ruhuna uygun şekilde tarihselci anlayışın yerleştirilmesi olur. Onun taaddüd-i zevcat meselesini değerlendirme şekli dahi tarihselci idrak tarzını aşikâr kılmaya kâfi gelir. İzzetbegoviç'e göre İslam'ın ilk devrinde ortaya konan medeni hukuka dair kaideler yeniden düzenlenmeli modern devrin cemiyet fikri etrafında yeniden ve çok eşliliği memnu kılacak bir hale getirilmelidir.⁵⁶ Aliya, geleneğin idrak tarzından sıyrılarak İslam'ın temel kaynaklarına yeniden dönülmesini önerir, form yerine ideanın, şekil yerine özün hakimiyetini yeniden tesis etmek ve dinin özünü devrin ruhu ile bir araya getirerek İslam'ın çağın şart ve zaruretleri etrafında yaşanabilir bir niteliğe büründürülmesini savunur.⁵⁷

İzzetbegoviç bir taraftan tarihsel bir din anlayışı teklif ederken diğer taraftan da içinde bulunulan durumun sorumluluğunu geleneğin din idrakine bilhassa tasavvuf ve mutasavvıf zümrelere yükler. Tasavvuf hususunda Aliya'nın eserlerine intikal edildiğinde onun tasavvuf hakkında müspet bir ifadesine rastlamak muhal gibi görünür. Aliya'ya göre teolojide kendisini gösteren bilimsel ve hukuki nitelik aynı zamanda onu düzenli, ölçülü ve tahmin edilebilir bir mahiyete büründürürken bir yandan da renksizleştirir. Tasavvuf ise çok renkli ve ilgi çekici olmakla beraber sınır ve ölçülerinin muğlaklığı onu keyfi bir din üretmeye açık hale getirir. Aliya kitlelerin İslamlaşma sürecinde bu coşkulu, ilgi çekici din anlayışının etkili olduğunu teslim etmekle beraber bu unsurlarca İslamlaştırılmış kişi ve grupların İslam'ın kitabî cephesini temsil eden kimselerce doğru yola intikal ettirilmesi icap ettiğini düşünür.⁵⁸ Aliya böylece bütün tasavvuf kültür ve geleneğini İbahilik ve heterodoksî ile eşitler. Tasavvuf dendiğinde Aliya dinin esasını ve zâhirini herhangi bir usule başvurmaksızın tasfiye eden ve yerine din olarak neyi talep ediyorsa onu koyan bir zihniyeti anlar. O, bütün bir tarihî tecrübeyi indirgemeci bir şekilde kendi hayatında müşahade ettikleri etrafında okumaya çalışır gibidir. İzzetbegoviç toplumsal çözülme ve ahlakî sorunların merkezine dahi tasavvufî zihniyeti yerleştirir: "Ahlaki gevşekliğin yayılışının kabahati, pekala,

⁵³ İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, 22.

⁵⁴ Aliya İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 304.

⁵⁵ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 325; Aliya İzzetbegoviç, *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, çev. Rahman Ademi, (İstanbul: Fide Yayınları, 2010), 17.

⁵⁶ İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, 64-65.

⁵⁷ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 17-18.

⁵⁸ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 308.

‘Allah’ın iradesini müşahade eden artık O’nun emriyle mukayyet değildir’ görüşünü ileri süren sufi öğretiyi yüklenebilir.”.⁵⁹

Aliya İzzetbegoviç yalnızca geleneksel din anlayışı ve tasavvufa yönelik bu ifadeleri etrafında değerlendirildiğinde onun doğrudan modernist İslam anlayışlarının müntesibi ve mümessili olduğu hükmü verilebilir. Fakat ilmî tetkiklerin yalnızca zahire bakılarak gerçekleştirilmesi malum olduğu üzere doğru bir usul değildir. Bu manada Aliya’nın eserlerine farklı dikkat ölçüleri etrafında intikal edildiğinde Aliya’nın bilinç düzeyinde ortaya koyduğu, zâhiren gelenek münekkidi görüldüğü bu ifadelerin arkasında onun zihniyet dünyasını şekillendiren farklı meselelerin olduğu görülebilir. Milletleri ibkâ eden esrarı muhtevî olduğu söylenebilecek içtimaî bilinçaltı, bir cemiyetin mensubu olarak var olan fertlerin zihniyet dünyasını önemli ölçüde etkilediği ve şekillendirdiğine göre şunu söylemek mümkündür ki Aliya’nın din tasavvuru onun mensubu olduğu millet ve gelenekle olan batınî irtibatları ortaya konulmadan anlaşılamaz. Daha önce izah edildiği üzere Bosna’nın İslam idrakini teşekkül ettiren unsur da Türklerin İslam tasavvurudur.

Aliya İzzetbegoviç’in İslam anlatı ve anlayışında, doğduğu ve benliğini var eden toprakların ruhunu inşa eden unsurlardan biri olan Nakşibendiliğin izlerini düşünme yöntemi cephesinde gözlemlemek mümkün olur. Nakşibendi tasavvuf çizgisini oluşturan izlek takip edildiğinde görülecek en temel unsur şudur: Klasik tasavvuf ekollerinden farklı olarak Nakşibendilik uzlet hayatını tasvip etmeyen, seyr-i sülûku şehre taşıyan, insanlardan koparak değil insan içinde kalarak Allah’a yaklaşmayı amaçlayan bir mahiyete sahiptir.⁶⁰ Bu çaba Nakşibendiliğin ortaya koyduğu prensipler değerlendirildiğinde rahatlıkla gözlemlenebilir niteliktedir. Örneğin *Halvet der Encümen* ve *Nazar ber Kadem* prensiplerine bakıldığında Nakşibendiliğin Allah’a ulaşma hususunda yürünmesi gereken yolu şehrin içinden geçirdiği anlaşılabacaktır. Halvet der Encümen halk içinde halvet hayatına devam etmek, yani diğer tasavvuf ekollerinin aksine, insanın bir dergâha çekilerek uzun bir zaman diliminde kendisi ile kalması, zikir ve ibadetle meşgul olması ile Allah’a ulaşma çabasının yerine halk içinde kalbin sürekli Allah ile meşgul olması şeklinde ifade edilebilir.⁶¹ Nakşibendiliğin müdevvini Bahâeddin Nakşibend’e sorulan tarikatının hangi esas üzerine tesis edildiği sorusuna verdiği cevap Halvet der Encümen’in manasını ortaya koyarken, Nakşibendiliği diğerlerinden ayıran hususu da aşikâr eder: “Halvet der encümen, yani zahirde halkla, bâtında Hak Sübhânehû ve Teâlâ’yla olmak.”.⁶² Nazar ber Kadem ise şehir hayatının insanın Allah ile birlikte olmasını engellemesinin önünde durabilmek için yürürken ayakuçlarına bakarak yürümek ve gözün şehir hayatının, Haldûnî

⁵⁹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 304.

⁶⁰ Bu yöntem aslında Nakşibendilik öncesi dönemde kavramsal olarak bu şekilde ifade edilmemiş olsa da Türk mistik geleneğinin en temel hareket noktalarından biri olur. Türk tarih-i dinisi bir cephesiyle bir mistisizm tarihi olarak okunabilir. Bununla beraber bu mistisizmin cemiyet hayatını sorunsallaştıran bir yapıda olmamasına hususî bir önem verilir. Vezir Tonyukuk Bilge Kağan’ı Budizm’in savaşçı kültürü zayıflatacağı sebebiyle ikaz eder. Ş. Teoman Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 57. *Kutadgu Bilig*’de münzevi mistisizmin mümessili Odgurmuş devlet ve millete hizmeti dinî bir mahiyette görmemesi ve cemiyet hayatından kaçması sebebiyle devlet katında tenkit edilir. Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 269. Bu meyanda hayatın içindeki bir din tecrübesi Türk mistisizminin karakteridir denebilir.

⁶¹ Süleyman Uludağ, “Halvet Der-Encümen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/388.

⁶² Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri Nefahâtü’l-Üns*, çev. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ – Mustafa Kara, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 508.

istilâh ile ifade edilecek olursa hadaretin, çekici unsurlarıyla ilgilenerek Allah'ı bir an bile olsa akıldan çıkarmasına engel olmaktadır.⁶³

İzzetbegoviç'in yetiştiği coğrafyanın ruhunu inşa eden unsurlardan biri olarak Nakşibendilik, Aliya'nın İslam tasavvurunda tüm tasavvuf anlatısıyla birlikte mahkûm edilmiş olsa da onun düşünce dünyasını şekillendiren metodolojiyi, mensubu olduğu cemiyetin toplumsal bilinçaltının bir tezahürü olarak etkiler.⁶⁴ Bu etkiyi anlamak için başvurulabilecek en açık metin *Doğu Batı Arasında İslam* olur. Eseri çağdaş dünyada İslam'ın rolünü aramak maksadıyla telif eden İzzetbegoviç'in bu arayışı ortaya koyarken kullandığı yöntem, Nakşibendiliğin kendini var ettiği temel prensipler çerçevesinde okunabilir. O, *Doğu Batı Arasında İslam*'da, İslam'ı, tamamen dünyevî ve maddecî bir zihniyeti teşekkül ettiren, materyalizmin içsel kodlarını kendi bünyesinde barındıran, dünya cenneti tesis etmenin peşinde koşan Yahudilik⁶⁵ ile dünyayla ilişkiyi problematize eden, dinî tekâmülün dünya ile araya konan mesafe ölçüsünde gerçekleşeceği itikadına sahip, dini ancak mistik bir neşve ve dünyadan kopuş olarak anlayarak ruhbanlığı ortaya koyan, dünya devleti yerine göklerin krallığını bekleyen Hristiyanlık⁶⁶ arasında bir mükemmel vasat olarak tasavvur eder.⁶⁷

İzzetbegoviç'e göre Yahudilik "...dünyevî, 'sol temayül'ü teşkil ediyor. Dünyevî cennet perspektifini va'deden ve sonradan ortaya atılan bütün yahudî teorileri bu temayülden ileri gelmiştir. ...Yani öbür dünyada değil, bu dünyada ve şimdi."⁶⁸ Aliya'nın Hristiyanlığın din idraki hususundaki fikri ise şöyledir:

"...din, dış dünyayı düzenlemek veya mükemmelleştirmek isteğinden peşinen vazgeçiyor. Dış düzenle ve dünyayı değiştirmekle hakikî iyiliğin yayılmasına yardım edilebileceği kanaatine din tarafından, gayet tabii, bir nevi aldanma olarak bakılıyor. Çünkü din, dünyada ve insanların karşısında nasıl yaşayacağım değil, kendi içimde ve kendimin karşısında nasıl yaşayayım sorusuna cevaptır."⁶⁹

Ona göre bu zıt kutuplara karşın İslam ne tamamen dünyevî ne de tamamen uhrevîdir. İslam bir cephesiyle dünyaya bakıp onu mamur ve hayatı tecrübe etmeyi öncelerken diğer cephesiyle dünya hayatının kendisinden sonraki hayata bir hazırlık yeri olduğunu söyler. Bu noktada bir yapı

⁶³ Hamid Algar, "Hâcegân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/431.

⁶⁴ Buna benzer bir süreci Aliya, biraz da tenkidi bir gözle bakarak, Çin, Kore ve Vietnam gibi ülkelerde uygulanan idare tarzının geleneksel normlar etrafında idrak edilmesinde tespit eder: "Yeni bir ahlâkın teşekkülünde zemin olarak kullanacakları yerde, "Tabanda yeni münasebetlerin yansıması" diye toplumlarının ananevi manevî değerlerini ve bilhassa kanaatkârlık ve büyüklere saygı tutumunu devralıp, kendi hizmetlerine koydular." İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 18. Halbuki cemiyetler için yeni olanı anlamak ve var olan problemlere çözüm bulmak neredeyse her zaman düşünme biçimlerini inşa eden mazileri ile mümkün olabilir. Yeni bir dünyayı anlamaya, açıklamaya ve bu dünyaya intikal için yöntemler tespit etmeye gayret gösteren herkes gibi Aliya'nın fikriyatı için de benzer arayışlar ortaya konabilir.

⁶⁵ Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, çev. Salih Şaban, (İstanbul: Yarı Yayınları, 2012), 249-252; Cevat Özyurt, "İki Dünya Arasında İnsan: Aliya İzzetbegoviç'in Din Kuramı ve İslâm Yorumu", *Hece Dergisi Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç Özel Sayısı 20/229* (Ocak 2016), 208-211; Vahdettin Işık, "Doğu ve Batı Arasında İslam Kitabından Hareketle Bazı Mülâhazalar", *Hece Dergisi Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç Özel Sayısı 20/229* (Ocak 2016), 294.

⁶⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 252-255; Özyurt, "İki Dünya Arasında İnsan: Aliya İzzetbegoviç'in Din Kuramı ve İslâm Yorumu", 202-205; Işık, "Doğu ve Batı Arasında İslam Kitabından Hareketle Bazı Mülâhazalar", 294.

⁶⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 25-28.

⁶⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 249.

⁶⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 253-254.

olarak İslam'ın doğu ile batı, Yahudilik ile Hristiyanlık, materyalizm ile mistisizm arasına konumlandırılması şeklindeki arayış Nakşibendiliğin yöntemi çerçevesinde okunabilir bir niteliğe sahiptir. Aliya “...düşünce hayata hakim olamaz, hayat ondan daha yüksektir.”⁷⁰ derken temelde bir ideal olarak dinin gerçeklik olarak hayatın akışından soyutlanamayacağı fikrini merkeze alır. Bundan dolayı realite ile ideal arasında bir denge tesis etmek, saf dinsel arayış olarak Hristiyanlık ile saf hayat olarak Yahudiliğin makul ve makbul hususiyetlerini bir araya getirmek gerektiği fikrindedir. Bu anlayışın pek çok unsurla beraber Türk tasavvuf geleneğinin bölgedeki etkinliğinin bir neticesi olduğu düşünülebilir. Çünkü düşünce tarihi tetkik edildiğinde dini dünya ile problemlili bir tecrübe olarak izah eden pek çok anlayış olduğu müşahade edilir. Tıpkı bunun gibi dinin bütün unsur ve yapısındaki manevi cepheyi tasfiye edip dini bir rasyonalite olarak anlayanlar da görülebilir. Aliya'nın bilhassa rasyonalist din anlayışlarının etkinlik gösterdiği bir dönemde, fikriyatının bu anlayışlardan da etkilendiği hatırlandığında, neden İslam'ı doğrudan aklî bir süreç olarak anlamak ve anlatmak yerine bir denge ve terkip olarak gördüğü sorusuna cevap vermek bu düşünme biçimi çerçevesinde daha kolay bir hale gelebilir. Aliya tasavvuf ve mutasavvıf zümrelere yönelik tüm tenkitlerine rağmen İslam'ı anlamaya çalışırken bu idrak biçimi ve zümreleri tamamen tasfiye etmez, bunun yerine ne tasavvuf ehlinin ne de rasyonalistlerin İslam'ı tam manasıyla kuşatacak tarzda bir anlayışa sahip olduğunu söyler.⁷¹ Dinin mistisizmle bizatihi alakalı bir mesele olduğunu teslim ederek de aslında tasavvufa bir kıymet ölçüsü olarak kapı aralar: “Sırla, meditasyon beraber gider ve bu noktada, dinle meditasyon birbirine bağlıdır. ...Kitle insanının hayatının bir özelliği de meditasyon yokluğudur. Bu tip insan hiçbir yerde muamma, sır görmez; hayret etmez, hayranlık duymaz, bilinmeyenden korkmaz, yani ruhla yaşamaz.”⁷²

Nakşibendilik'te, kişinin, halkın içinde fakat Hakk'ın yanında, zâhiri halk fakat bâtını Hak ile, el kârda gönül yarda olmasının öncelenmesi, Tanrı'dan da dünyadan da kopmadan hayatın devam ettirilmesi arayışının ortaya konulması *Doğu Batı Arasında İslam*'da ortaya konan tasavvura ilham vermiş benzer. Nakşibendiliğe göre hayatın dünyevilik ile münzevilik arasında dengelenmesi gerektiği gibi *Doğu Batı Arasında İslam*'da da İslam, Yahudi dünyeviliği ile Hristiyan münzevilikini bir araya getiren bir denge olarak görülür.⁷³ İslam'ın insanı ne yalnızca dünyaya mahkûm ettiği ne de öteki dünya uğruna bu dünyadan kopardığı savunulur. Bu doğrultuda iki anlayış arasındaki yöntemsel benzerlik müşahade edilebilir.

Aliya'nın Resul-i Ekrem'e yönelik tasavvuru dahi bu değerlendirme biçiminin bir hülasesi olarak görülebilir. Aliya'nın Resul-i Ekrem'i tasvir etmek için kullanabileceği pek çok yöntem, dikkat çekebileceği pek çok hususiyet ve cephe, kullanabileceği pek çok kavram varken onu zıtlıklar arasında tesis edilmiş mükemmel bir denge formülü etrafında ele alması, onun anlayış biçiminde Nakşibendi fikriyatının da etkin olduğu neticesine götürebilir: “Kur'an'ın yegâne hakikî tefsiri hayat olabilir ve bildiğimiz gibi, Hz. Muhammed'in hayatı tam olarak buydu. İslâm'ın öğretisi Kur'an'ın yazılı şeklinden anlaşılmas ve mütenakız görünebilir. Fakat Hz. Muhammed'in hayatında tam mânâsıyla tabîî bir ahenk içinde, sevgi ile kuvvet, ulvî ile tabîî, ilahî ile İnsanî hususların pek müessir birliği olarak ortaya çıkar. ...Bu noktada İslâm'ın formülünün hayatın formülüyle tam mutabakat

⁷⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 13.

⁷¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 22.

⁷² İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 70-71.

⁷³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 265-296.

içinde olduğu bir anda göze çarpar.”⁷⁴ Onun şu ifadeleri de benzer bir mahiyette okunabilir: “Hz. Muhammed mağaradan dönmeye mecburdu. Bu dönüşü olmasaydı hanif olarak kalacaktı. Fakat döndüğü için İslâm’ın rasûlü olmuştur. Bu, dahilî ile haricî dünyanın, mistik ile aklın, meditasyon ile eylemin karşılaşmasıydı. İslâm mistik olarak başlamıştı, siyasî ve devlet fikri olarak devam etti. Din, gerçekler dünyasına girerek İslâm oldu.”⁷⁵

Nakşibendiliğin Aliya’nın düşünme tarzındaki etkisini Nakşîliğin farklı prensipleri etrafında müşahade etmek de mümkündür. Örneğin o, ‘insan’ olmayı “bizim daha yüksek bir varlık olduğumuzu, daha yüce bazı mükellefiyetlerimizin bulunduğunu; bencil olmamamız, insanca hareket etmemiz gerektiği”⁷⁶ ile ifade edip, “Dünyayı kabul etmek din için kendine hakim olmak, kendini aşmak demektir.” ifadelerini kullanıp, İslam’ın bir tarafıyla “ahlâken yükselmek” olduğunu söylerken⁷⁷ daha iyi bir hale erişme yolcuğu manasına gelen *Sefer der-Vatan*⁷⁸ prensibini hatırlatır. “Heyecan veya huşu içinde kılınmayan namaz hangi dünyada ve hangi bilinçte olursa olsun mânâsızlıktır.”⁷⁹ ifadesiyle insanın içinde bulunduğu hale yönelik farkındalığı anlamındaki *Vukûf-ı Zamânî*⁸⁰ etrafında dolaşır. İslam’ı “...varoluşun getirebileceği herşeye tahammül etmeğe, rızaya, yani tek kelimeyle Allah’a teslimiyetin hakikati” olarak görerek insanın Allah’ı daima hatırd tutması anlamına gelen *Yâddâst*⁸¹ prensibinin esaslarını dile getirir. İnsan ile hayvan arasındaki farkı dünya hayatına karşı tavır alabilmesinde görmesi⁸² ile insanın kalbini dünyevî olana teslim etmemesi demek olan *Nigâhdâst*⁸³ prensibine farkında olmadan telmih yapar. O bu prensipler etrafında dünya görüşünü teşekkül ettiren mekanizmaya istikamet veriyor gibidir.

Hem Nakşibendiliğin anlama tarzı hem de Aliya’nın İslam tasavvurunda İslam dini insanın toplumsallığını devam ettirebileceği bir din olarak var olmuştur. Aliya’ya göre İslam ne içinde yaşadığı hayattan kopmayı ne de o hayatı amaç haline getirmeyi salık vermiştir. Yani Aliya İslam’ı, dünyadan kopmadan dini yaşayan bir inanç ve uygulama biçimi olarak görerek Nakşibendiliğin ortaya koyduğu tasavvuf metodolojisi ile paralel bir değerlendirme tarzını tarih, düşünce ve siyaseti tetkikte bir usul olarak işlevselleştirmiştir. İzzetbegoviç, İslâm’ı “...böylece, hem fizikî hem manevî hayatı sürdürmek” olarak tanımlar.⁸⁴ Ona göre gerçek Müslümanlar “Yeryüzündeki hayatımızın yegâne hayat olmadığına inanırlar, fakat ondan sarfinazar etmek suretiyle onu kaybetmek de istemezler.”⁸⁵ İslam’ı Hira Mağarası’ndaki tefekkür ile Mekke’deki eylem; Mekke’deki eylem ile Medine’deki sistem arasındaki düalizm etrafında açıklarken “bunlar zahirî ile dahilî hayat, eylem ile tefekkür arasındaki tezadı temsil ediyorlar”⁸⁶ ifadeleriyle de bir denge arayışını ortaya koyar.

⁷⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 21.

⁷⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 257.

⁷⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 36.

⁷⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 285.

⁷⁸ Necdet Tosun, “Nakşibendiyye Âdâb ve Erkân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/342.

⁷⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 153.

⁸⁰ Tosun, “Nakşibendiyye Âdâb ve Erkân”, 32/342.

⁸¹ Tosun, “Nakşibendiyye Âdâb ve Erkân”, 32/342.

⁸² İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 38.

⁸³ Tosun, “Nakşibendiyye Âdâb ve Erkân”, 32/342.

⁸⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 288.

⁸⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 288.

⁸⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 277.

Böylece İslam'ı insanî olan her şeyin uç noktalardan arındırılmış bir ortalaması ve üçüncü bir yol olarak ifade eder.⁸⁷ Nakşibendiliğin dünyadan kopmayı dindarlık olarak gösterdiği için tenkit ettiği uzlet fikri ile dünyaya kapılıp dinden kopuşa sebebiyet veren şehir hayatını bir araya getirmesi gibi İzzetbegoviç de dünyevî Yahudilik ile uhrevî Hristiyanlığın bütün doğrularının kemâl halinde İslam'da birleştiğini düşünür.

Sonuç

Asrîleşme devri İslam dünyasında eski ile yeni, gelenek ile modernite, hakikatler ile mecburiyetler arasındaki gerilimin sert ve buhranlı bir şekilde tecrübe edildiği bir dönem olur. Modernleşmeyi bir yandan hayatın akışı içerisinde bir mecburiyet, önünde durulamaz bir sel olarak anlayan bir yandan da elde bulunan kıymetleri bu selden kurtarmaya ve selin geride bıraktıklarında bulmaya çalışan Müslüman mütefekkirler bu arayışı zihniyet dünyalarına da yansıtır. Bir tarafta işgale maruz kalan, diğer tarafta sömürge tecrübesi yaşayan, istiklal mücadeleleri veren Müslüman dünyada her coğrafya kendi tecrübesinin ürettiği şahsiyetlerle kendi bağlamına mahsus zihniyetler teşekkül ettirir. Bu meyanda modern dönem İslam düşüncesi ve siyasetinde hususî bir yeri olan ve *Bilge Kral*⁸⁸ vasfıyla anılan Aliya İzzetbegoviç'in düşünce dünyasına yönelik ciddi tetkikler, yalnızca onun şahsiyet ve fikriyatını açığa çıkarmaz, bununla beraber Bosna'nın 20. yüzyılda tecrübe ettiği siyasal, toplumsal, fikrî ve dinî ortamın da bir hülasasını verir. Bu doğrultuda Aliya İzzetbegoviç'in zihniyet dünyası ve hayat felsefesine intikal edildiğinde Bosna'nın Türk geleneği ile irtibatlandığı dönemden itibaren teşekkül eden bütün hikayesi ve serencamı temaşa edilebilir.

İzzetbegoviç bir cephesiyle devrin ruhuna uyar ve gelenek münekkidi olur. Umumî olarak Bosna'da, hususî olarak İslam aleminde yaşanan siyasal ve toplumsal kriz ve mağlubiyetlerin müsebbibi olarak gördüğü geleneği tenkit eder. Bununla beraber herkes gibi Aliya'nın da fikriyatını teşekkül ettiren mekanizma, yetiştirdiği toprakların kolektif ruhu ve toplumsal bilinçaltının bir neticesi olarak ortaya çıkar. Bu doğrultuda o, İslam'a dair bir anlayış tarzı teşekkül ettirirken münekkidi olduğu tasavvufun Bosna'da ete kemiğe bürünmüş hali olan Nakşibendiliğin teorik zihniyetine benzer bir yöntem geliştirir. İzzetbegoviç *Doğu Batı Arasında İslam*'da İslam'ı dünyevîlik ile uhrevîlik; Yahudilik ile Hristiyanlık arasındaki denge şeklinde formüle ederek Nakşibendiliğin ilahî olandan da dünyevî olandan da kopmadan İslam'ın yaşanması arayışına benzer bir anlayış tarzı geliştirir. Aliya madde ile manayı, din ile hayatı, fizik ile metafiziği Nakşibendi zihniyetin şehir hayatı ile dini tecrübeyi bir araya getirdiği tarzda birleştirir. Bu durum Aliya'yı tasavvufu olumlayan ya da Nakşibendiliği benimseyen biri değil mensubu olduğu milletin hayat görüşünü, meselelere bakış ve sorun çözme biçimini miras olarak alan ve paylaştan bir şahsiyet yapar. Aliya'ya yönelik incelemelerin onu tamamen modern cephesiyle ele alan niteliği hatırlandığında bu bakış açısı kendiliğinden önem kazanır. Aliya'yı kendi devrinin şart, bağlam ve zaruretleriyle birlikte mensubu olduğu cemiyetin varoluşsal itikatları etrafında idrak etme gayreti gösteren bu değerlendirme tarzı onu içinde doğduğu ve yetiştirdiği millet ve kültür dairesini de dikkate alarak daha geniş bir perspektifte anlamının yollarını arar. Bu doğrultuda çalışmanın neticesi şu şekilde ifade edilebilir: Aliya İzzetbegoviç'in düşünce dünyası her ne kadar modern dönemin gerilim, arayış ve anlayışları

⁸⁷ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 32.

⁸⁸ Ercan Yıldırım, "Sorumluluk, Ahlak, Sadakat: Müslüman Entelektüelin Lider Olarak Portresi", *Hece Dergisi Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç Özel Sayısı 20/229* (Ocak 2016), 118; Mustafa Balci, "İslâm'ın Son Uç Beyi", *Hece Dergisi Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç Özel Sayısı 20/229* (Ocak 2016), 251.

ile inşa edilmiş olsa da onun fikirlerini Bosna'nın İslamlaşma tecrübesini şekillendiren Türk tasavvuf geleneğinin en etkin unsuru olan Nakşibendiyye anlayışı etrafında değerlendiren okumalar yapmak da mümkündür.

Kaynakça

- Abdurrahman Câmî. *Evliya Menkıbeleri Nefahâtü'l-Üns*. çev. Lâmiî Çelebi. haz. Süleyman Uludağ – Mustafa Kara. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011.
- Akın, Mahmut Hakkı. “Aliya İzzetbegoviç’in Siyaset Felsefesi ve İslam”. *Doğu Batı Arasında İslam Birliği İdeali Vefatının 10. Yılında Aliya İzzetbegoviç*. ed. Merve Akkuş Güvendi. 55-63. İstanbul: İlem Yayınları, 2013.
- Algar, Hamid. “Hâcegân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/431. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Algar, Hamid. “Bosna’da Nakşibendî Tarikatı Üzerine Bazı Notlar”. *Nakşibendilik*. çev. Cüneyd Köksal. 495-533. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Babuna, Aydın. *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*. çev. Hayati Torun. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Balcı, Mustafa. “İslâm’ın Son Uç Beyi”, *Hece Dergisi Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç Özel Sayısı 20/229* (Ocak 2016), 251-254.
- Bayram, Meryem. “Aliya İzzetbegoviç’in İslamlaşma Anlayışı”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2019).
- Cehajic, Dzamal. “Nakşibendî Tarikatının Bosna Hersek ve Genel Olarak Yugoslavya’daki Genel Politik Durumları”, çev. Halil İbrahim Şimşek. *Dini Araştırmalar 2 / 5* (Haziran 1999), 377-386.
- Clayer, Nathalie – Popovic, Alexandre. “Osmanlı Döneminde Balkanlardaki Tarikatlar”. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. haz. Ahmet Yaşar Ocak. 301-321. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Çağman, Ergin. “Aliya İzzetbegoviç’e Göre İslam Dünyasının Gerileme Sebepleri ve Çağdaşlık”, *Hece Dergisi Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç Özel Sayısı 20/229* (Ocak 2016), 493-496.
- Dal, Adnan. *Siyaset Anlayışı ve Felsefi Düşünüşü Bakımından Aliya İzzetbegoviç*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2020.
- Demirtaş, Mehmet. “Nurettin Topçu ve Aliya İzzetbegoviç’in Din Anlayışında İslam’ın Yeri ve Önemi”, *Journal of Islamic Research* 33/1 (2022), 171-188.
- Djurdjev, Branislav. “Bosna-Hersek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/ 297-305. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Duralı, Ş. Teoman. *Omurgasızlaştırılmış Türklük*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Durguti, Abdylkader. “Balkanlarda Selefilik’in Ortaya Çıkışı”. *İslam Dünyasında Sosyal ve Siyasal Hareketlilik Unsuru Olarak Mezhepler*. ed. Mirzap Polat. 133-152. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2021.
- Erkilet, Alev. “Aliya İzzetbegoviç”. *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi-II*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 10/619-632. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Evkuran, Mehmet. “Bir Kriz Teolojisi ve Toplumsal Hareket Olarak Selefilik”, *İlahiyat Akademi* 1/2 (Ekim 2015), 71-90.
- Fazlur Rahman. *Tarih Boyunca İslamî Metodoloji Sorunu*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

- Gölen, Zafer. “Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek’te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar”, *Belleten* 74 (2010), 421-476.
- Gölen, Zafer. *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Güven, İbrahim Fevzi. “Bosna Savaşının Ortaya Çıkmasında Radovan Karadzic ve Aliya İzzetbegovic’in Kimlik ve Güvenlik Siyasetinin Rolü”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2022).
- Hadžijahić, Muhamed. *Od Tradicije Do Identiteta: Geneza Nacionalnog Pitanja Bosanskih Muslimana*. Sarajevo: Svjetlost, 1974.
- Ümit Hassan. *İbn Haldun’un Metodu ve Siyaset Teorisi*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998.
- Hilmi Ziya-Ziyaeddin Fahri. *İbni Haldun*. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940.
- Işık, Vahdettin. “Doğu ve Batı Arasında İslam Kitabından Hareketle Bazı Mülahazalar”, *Hece Dergisi Bilgemiz Aliya İzzetbegović Özel Sayısı* 20/229 (Ocak 2016), 290-299.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. Cilt 1. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Selefilik İslami Köktencilik Tarihi Temelleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- İyiyol, Fatih. “Boşnak Halk Kültüründe Türk Tekke-Tasavvuf Geleneğinin İzler”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2010).
- İzeti, Metin. *Balkanlar’da Tasavvuf*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- İzeti, Metin. “Balkanlar’da Nakşibendîlik ve İmâm-ı Rabbânî’nin Tesirleri”. *Uluslararası İmam-ı Rabbani Sempozyumu Tebliğleri*. ed. Necdet Tosun. 201-228. İstanbul: Azîz Mahmûd Hüdâyi Vakfı Yayınları, 2018.
- İzzetbegović, Aliya. *Köle Olmayacağız*. İstanbul: Fide Yayınları, 2007.
- İzzetbegović, Aliya. *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*. çev. Rahman Ademi. İstanbul: Fide Yayınları, 2010.
- İzzetbegović, Aliya. “Acı, Kayıp ve Başarı Yılı”. *Konuşmalar*. çev. Fatmanur Altun – Rifat Ahmetoğlu. 237-240. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- İzzetbegović, Aliya. *Doğu Batı Arasında İslam*. çev. Salih Şaban. İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.
- İzzetbegović, Aliya. *İslam Deklarasyonu*. çev. Rahman Ademi. İstanbul: Fide Yayınları, 2014.
- İzzetbegović, Aliya. *Özgürlüğe Kaçışım*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- İzzetbegović, Aliya. *Tarihe Tanıklığım*. çev. Alev Erkilet vd. İstanbul: Klasik Yayınevi, 2014.
- Kahraman, Abdullah. “Balkanlarda İslam Hukukunun Tarihi (Bosna-Hersek Örneği)”. *Balkanlarda İslam Miadı Dolmayan Umut Cilt 3: Gönül Fethinden Zihniyet Temsiline*. ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı. 119-155. Ankara: Tika Yayınları, 2016.
- Kala, Muhammed Enes. “Musibetten Rahmete -İki Romanın Arkeolojisi Üzerine-”, *Notlar Kuram ve Düşünce Dergisi* 4/13 (2020), 139-149.
- Kara, Seyfullah Kara. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Karaağaç, Hilmi. “Aliya İzzetbegović’te İslam Düşüncesinin Yenilenmesi”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (Temmuz 2019), 35-53.
- Karpat, Kemal H.. “Balkan Müslümanlarının Medeni Hakları”. *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*. 236-260. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Kartal, Emre. “Ortadoğu Siyasetin Selefilik Yeri”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2018).
- Lacoste, Yves. *İbni Haldun Üçüncü Dünyanın Geçmişi Tarih Biliminin Doğuşu*. çev. Mehmet Sert. İstanbul: Sosyalist Yayınlar, 1993.

- Malcolm, Noel. *Bosnia A Short History*. New York and London: New York University Press, 1994.
- Miquel, Andre. *İslam ve Medeniyeti*. çev. Ahmet Fidan. 1. Cilt. Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 1991.
- Mulaosmanović, Admir. “İzzetbegoviç, Aliya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/685-687. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Nizamü'l-Mülk. *Siyasetname*. çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Omerdic, Samed. “21. Asırda Bosna Hersek'te İslamî Gündem”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 9 (2018), 115-134.
- Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No 101, 2009.
- Özcan, Mehmet. “Değişim ve Süreklilik Bakımından Balkan İslamı: Aliya İzzetbegoviç Üzerine Bir Çalışma”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2017).
- Özyurt, Cevat. “İki Dünya Arasında İnsan: Aliya İzzetbegoviç'in Din Kuramı ve İslâm Yorumu”, *Hece Dergisi Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç Özel Sayısı* 20/229 (Ocak 2016), 195-228.
- Paşç, Dzemil. “Aliya İzzetbegoviç'te Din-Siyaset İlişkisi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2016).
- Sarıkaya, Berat. “Aliya İzzetbegoviç'in Düşünce Dünyası ve İnancını Şekillendiren Tarihsel Arkapları”, *Turkish Studies Comperative Religious Studies* 13/25 (Sonbahar 2018), 401-415.
- Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali El-Hüseyî. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*. çev. Necati Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Şahin, Enes. *Türk Siyaset Düşüncesinin Dini Teorisi İslamlaşmadan Modernleşmeye Türk Düşüncesinde Din Siyaset İlişkileri*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2022.
- Şahin, Hanifi. “Aliya İzzetbegoviç'in İhya Düşüncesi: Müslümanların Geri Kalma Nedenleri ve Çözüm Önerileri”. 1. Uluslararası Bir Bilge Bir Ülke Sempozyumu Bildiriler Kitabı. ed. Mümin Hakkıoğlu vd.. 324-340. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Şeker, Fatih M.. *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Toktaş, Fatih. “Yenilikçi Müslüman Düşünür Olarak Aliya İzzetbegoviç”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLIV (2016), 7-45.
- Tosun, Necdet. “Nakşibendiyye Âbâd ve Erkân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/342-343. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Uludağ, Süleyman. “Halvet Der-Encümen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/387-388. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Ulukütük, Mehmet. “Aliya İzzetbegoviç'in Siyasal Ontolojisi”, *Academic Review of Humanities and Social Sciences* 2/1 (2019), 47-64.
- Yıldırım, Ercan. “Sorumluluk, Ahlak, Sadakat: Müslüman Entelektüelin Lider Olarak Portresi”, *Hece Dergisi Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç Özel Sayısı* 20/229 (Ocak 2016), 116-130.
- Yorulmaz, Hüseyin. “İzzetbegoviç Ailesinin Bilinmeyenleri”, *Hece Dergisi Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç Özel Sayısı* 20/229 (Ocak 2016), 84-103.
- Yusuf Has Hacı. *Kutadgu Bilig*. çev. Ayşegül Çakan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.